

**MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF THE SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT**

UOT 37.0

Adilə Həsən qızı Nəzərova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-4340-6882>

[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(5\).87-90](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(5).87-90)

NAXÇIVANDA HÜRUFİZM. HÜRUFİZM TƏLİMİNDƏ TƏRBIYƏVİ İDEYALAR

Адила Гасан гызы Назарова

ведущий научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики,

доктор философии по филологии

**ХУРУФИЗМ В НАХИЧЕВАНЬ. ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ИДЕИ
В УЧЕНИИ ХУРУФИЗМА**

Adila Hasan Nazarova

leading research at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,

doctor of philosophy in philology

**HURUFISM IN NAKHCHIVAN. EDUCATIONAL IDEAS IN THE TEACHING
OF HURUFISM**

Xülasə. Azərbaycanın və Yaxın Şərqi tarixində, ictimai-mədəni həyatında, ədəbiyyatında və xüsusilə fəlsəfi fikir tarixində xüsusi yeri olan hürufizm yaranan ilk illərdən etibarən həm cəmiyyət həyatına, həm də siyasi dairələrə nüfuz etmişdir.

Hürufilik təlimində, o cümlədən İ. Nəsiminin əsərlərində elm, irfan, təhsil, adicə oxumaq qabiliyyəti belə tərbiyə sayılır. Onun müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdıran tərbiyəvi-didaktik görüşləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbiyəsində önəmli rol oynayır.

Açar sözlər: *Naхçıvan, hürufilik təlimi, mübarizə, kamil insan, fəlsəfi ideyalar, təbiyə*

Аннотация. Хуруфизм, занимающий особое место в истории, общественной и культурной жизни, литературе и особенно в истории философской мысли Азербайджана и Ближнего Востока, с первых лет своего существования оказал большое влияние как на общественную жизнь, так и на политические круги.

В учении Хуруфизма, в том числе в произведениях И. Насими, воспитанием считалась наука, верование, образование и просто умение читать. Его воспитательно-дидактические взгляды, формирующие положительные моральные качества, играют важную роль в нравственном воспитании нескольких поколений.

Ключевые слова: *Нахичевань, учение Хуруфизма, борьба, совершенный человек, философские идеи, воспитание*

Abstract. Letterism, which has a special place in the history, social and cultural life, literature, and especially in the history of philosophical thought of Azerbaijan and the Middle East, has been influential in both social life and political circles since the first years of its existence.

In the teaching of Hurufi, including in the works of I. Nasimi, science, lore, education, and simply the ability to read are considered education. His educational and didactic meetings, which form positive moral qualities, play an important role in the moral education of several generations.

Key words: *Nakhchivan, teaching of hurufism, struggle, perfect man, philosophical ideas, nature*

Hürufilik təlimini ilk dəfə olaraq 1386-cı ildə Təbrizdə açıqlayan Nəimi öz ideyaları ilə insanları maddi dünyaya uymamağa, haqq-ədələtə, halallığa səslədiyi üçün o dövrün hakim dairələrinin marağına zidd olmuş, bu səbəbdən də təzyiqlərə məruz qalmışdır. Azərbaycana üz tutan Nəimi bir sıra traktatlar yazaraq yeni təlimin ideyalarını əvvəl Bakıda, sonra Naxçıvanda kifayət qədər yaymağa nail olmuşdur. Bu səbəbdən hürufilər Azərbaycanı “Sərzəmin-e-rəstaxiz” - (Oyanış yeri) adlandırırlar.

Hüruf sözü ərəbcə “hərf” sözünün cəm formasıdır. Hürufi isə mənsubiyyət bildirir və Hürufilik inanc sisteminə bağlı (şəxs, fikir, hərəkət və s.) anlamındadır. Hərf simvolizminin nə vaxt və necə yarandığı dəqiq bilinməsə də, sözün əsl mənasına eramızdan əvvəl IV-III əsrdən etibarən Yaxın Şərqdə Ellinistik-Qnostik dinlərdə meydana gəldiyi düşünülür. (1, 408) Gizli mənalara ehtiva etdiyi düşünülməyən hərf və rəqəmlərin insana və təbiətə təsir etdiyi inancına ilk dövrlərdə Misir, Yaxın Şərq və Hindistan sivilizasiyalarında, sonrakı dövrlərdə isə yəhudi, xristian və islam mədəniyyətlərində rast gəlinir.

Mənbələrə əsasən, sufi alimi, filosof şair, hürufizmin banisi Fəzlullah Nəimi (Fəzlullah bin Əbi Məhəmməd Nəimi Təbrizi) 1339-cu ildə İranda, Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən Astarabad şəhərində doğulmuşdu. Körpə yaşlarından atasını itirən Fəzlullah elmə yüksək maraq göstərmiş, İsfahanda, Məkkədə, Nişapurdada və Xorasanda təhsil almış, gənc vaxtlarından dini və dünyəvi elmlərə yiyələnmiş, “Şeyx” dini rütbəsinə yiyələnmişdi.

Məlumdur ki, Nəiminin 6 əsəri var, amma yaradıcılığının əsasını 4 böyük əsəri – “Cavidnamə”, “Məhəbbətnamə”, “Əsrnamə” və “Vəsiyyətnamə” təşkil edir. (Digər 2-si: “Divan” və “Nevmnamə”dir.)

Naxçıvanda hürufizmin yayılması o dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlıdır. O vaxtlar Azərbaycan da digər ətraf ölkələr kimi monqol işğalına məruz qalmışdı. 1385-ci ildə yüz minlik qoşunu ilə yürüş edən Qızıl Orda xanı Toxtamış Dərbəndi, Şirvanı ələ keçirmiş, Təbrizi mühasirəyə almışdır. Öncə əhaliyə təslim olduqları təqdirdə bağışlanacaqlarını elan edən xan sonra sözündən dönərək Təbrizi viran edir, əhalini qılıncdan keçirir. Təbrizdən sonra Mağaranı, Mərəndi və Naxçıvanı qarət edən Toxtamış

200 min nəfəri əsir alır. Əhali arasında monqollara nifrət artdıqca hürufilər xalqı istilacılarla qarşı mübarizəyə çağırırdılar. Toxtamışın zülmündən qurtarmağa çalışan xalq bu dəfə də Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşü ilə üzləşir. Qısa zamanda Təbriz və Naxçıvan ələ keçirilir, bundan ehtiyatlanan Şirvanşah İbrahim Əmir Teymuru paylarla, hədiyyələrlə (mal, qızıl, qılınc, dəvə və qul olmaqla) qarşılayır və bu minvalla da müstəqillik əldə edir.

Bu hadisələrin baş verdiyi ərəfədə, o vaxtdakı sufiliyi öyrənən İmadəddin Nəsimi də Nəimi ilə tanış olmuş, bəlağətli nitqi, şeirləri, çağırışları ilə Naxçıvanda hürufilərin fəaliyyətini və saylarını artırmışdı.

Ey bülbüli-qüdsi, nə giriftari qəfəssən,

Sındır qəfəsi, tazə gülüstan tələb eylə.

Nəsimi hürufiliyi qəbul edəndən sonra daha çox dini-fəlsəfi şeirlər yazmağa başlamışdır. Xüsusilə bu cür cəsarətli şeirləri şairin ədəbiyyat tarixində qalmasına səbəb olmuşdur.

Hürufilər Naxçıvanda Əlincə qalasında toplaşırlar, Əmir Teymur Naxçıvanı alsa da, Əlincə qalasının ələ bilmir. Qalanı almağı israrla tələb etsə də, sərkərdələri onu inandırırırlar ki, qoşunlarının qarşısında illərdir hamı aciz qalıb, ancaq Nəiminin gəlişindən sonra əhalinin müqaviməti artıb. Həm Əmir Teymurun, həm də Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri zamanı Əlincə qalası 14 il mühasirədə qalmışdır. Əmir Teymurun oğlu Miranşah Azərbaycana hakim təyin olunsada, hürufilərin gücü ilə qarşılaşır və burada möhkəmlənə bilmir. Bu səbəblə hürufilərin başçısı Fəzlullah Nəiminin edam əmri verilir. Hürufilər Nəimini gizlədirlər, amma 1394-cü ildə Əmir Teymurun əmri, Şirvanşah İbrahimin köməyi ilə Nəimi tutulur və Şirvanda həbs edilir. Əmir Teymurun oğlu Miranşah eys-ışrətlə məşğul olduğu üçün atası ilə aralarındakı soyuqluğu aradan qaldırmaq üçün 1401-ci ildə Naxçıvanda Nəimini işgəncə ilə edam etdirir. Nəiminin məhz Əlincə qalasında edam edilməsi simvolik xarakter daşıyırdı, Miranşah ona qarşı çıxan hürufilərə bildirmək istəyirdi ki, hökmümə qarşı gələnlərin aqibəti belə olacaq. Hürufilər bu edamdan sarsılmasada, Fəzlin ölümü barədə verilən fətvanı istehza ilə qarşıladılar, Teymurun qərarını “küfri-iman” adlandırırdılar və ustadlarının cismani olaraq öldüyünü, ruhunun isə ölməzliyə qovuşduğunu bildirdilər. (3)

Nəiminin edamından sonra hürufilər onun cəsədinin parçalarını toplayıb bir türbədə dəfn etdilər. Tərəfdarlar da, xalq da bilirdi ki, Fəzlullah ideoloji təlimlərinə görə deyil, siyasi baxışlarına görədir, bu səbəbdən də, onlar hürufilik təlimlərinin yaymaqda fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Xalqın böyük bir qisminin bu ideologiyanı qəbul etməsini ehtiyacdən irəli gəlmiş qeyd olunur. İnsanın əzildiyi bir vaxtda, illərlə boyunduruq altında yaşamaqdan bezən, usanan xalqın bu ideologiyanın əsasında duran insana yüksək dəyər verilməsi, insanın uca, ali bir varlıq kimi göstərilməsi idi. Bu dini cərəyan Teymur istilalarına – yadellilərə qarşı mübarizənin bir qolu olaraq yaranmış və qısa zamanda yayılmışdı. Hürufiliyin yaranıb belə tez bir zamanda təşəkkül tapmasında əsas qayə bu idi ki, xalqın gözü açılsın, əhali yadellilərə qarşı mübarizəyə qalxsın. Hürufizm dünyagörüşü insanları öz mahiyyətini dərk etməyə, fəal mübarizəyə çağıran təlimdir. Bu səbəbdən qədim Naxçıvan diyarında hürufizm ideyalarını istismara, zorakılığa qarşı bir şüar kimi uzun müddət qoruyub saxlamışdır. Bu təlimin ustaları F. Nəimi və İ. Nəsimi ümumbəşəri ideyaları ilə xalqın yaddaşında ömürlük yer tutmuşdur.

Naxçıvanın Culfa rayonunun Xanağa kəndi yaxınlığında yerləşən Nəimi türbəsinin üzərində bir böyük (məzarının üzərində), altı kiçik (yəqin ki, əsərlərinin sayı nəzərə alınıb) günbəz var. XIII əsrə aid bu tarixi abidə el arasında “Xorasan Şeyxinin türbəsi” adlanır. Yerli xalq və turistlər tərəfindən daim ziyarət edilən Nəimi türbəsi indi də insanların inanc yeri kimi müqəddəsliyini qoruyur.

Hürufi iddiasına görə, dinlərin çoxluğu insanların parçalanmasına, müharibələrin yaranmasına səbəb olur. Vahid din altında bütün bəşəriyyətin birləşməsi ideyasını irəli sürən hürufilər eyni zamanda adət-ənənələri, inamı, dini qanunları fərqli olan xalqların, millətlərin eyni fikir və əqidə altında birləşməsi ideyasını irəli sürürdülər. Göründüyü kimi, hürufilik bütün bu ideyaları ilə yanaşı həm də tolerantdır, hürufilərin dini baxışları insan zəkasında, idrakında, təfəkküründə görünməmiş inqilab yaradır. Həm Nəiminin, həm də Nəsiminin əqidəsinin böyüklüyü, fəlsəfi vüsəti, fikir genişliyi insanın bir şəxsiyyət olaraq dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm yer tutur.

Məlumdur ki, Azərbaycan müstəqil dünyəvi dövlətdir. Son dövrlərdə ölkəmizdə multi-kulturalizm şəraitində bütün dinlərə münasibət eynidir və bu dövlət tərəfindən tənzimlənir. Qanunlar əsasında formalaşdırılan tolerant cəmiyyətin ideya əsasları da məhz ədəbi-tarixi irsimizin tolerant təbiətindən qaynaqlanır. Bu baxımdan, müasir dövrün ictimai proseslərinin fonunda Nəsimi ideyalarının dərinədən öyrənilməsi və şagirdlərə düzgün təbliğ edilməsi təhsil sisteminin dövlətçiliyimizin ideologiyası formasına çevrilmiş, tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrin qorunmasında rolu olar. Bildiyimiz kimi, hürufilik ideyaları bütün dinlərin eyni bir vəhdətdə olmasının əsasını təşkil edir.

Hürufizm təlimində tərbiyəvi ideyalar xüsusilə dəyərləndirilir. Həm Nəiminin, həm də Nəsiminin ümumilikdə yaradıcılığı insan həyatının incəliklərindən və dərinliklərindən xəbər verən böyük bir hikmət, dərin məna, dövrünün haqsızlıqlarına qarşı etiraz, üsyan ifadə edən fikirlərin cəsarətli ifadəsidir.

İ. Nəsimi klassik ədəbiyyatda xüsusi yer tutan humanizm fəlsəfəsini yeni mərtəbəyə qaldırmışdır. Akademik İ. Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, “...*Nəsiminin həyat və yaradıcılığının ali və orta məktəblərdə tədrisi, dərslərdə tutduğu yer məsələlərinə də yenidən qayıtmağa borcluyuq. Bütün dünya bu reallığı bir daha bilməlidir ki, İmadəddin Nəsimi cahana və zamana sığmayan, əbədiyaşar Azərbaycan şairidir. Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikri qarşısındakı böyük xidmətləri ilə ölməzlik qazanmış qüdrətli sənətkardır.*” (2)

Məlumdur ki, məktəb qarşısında duran ən başlıca məsələlərdən biri təlimlə tərbiyənin vahidliyini təmin etmək, gənclərə elmlərin əsaslarını öyrətməklə bərabər, həm də onların fəal ictimaiyyətçi, ideya cəhətdən sağlam və mətin nəsil kimi böyüməsinə nail olmaqdır. Bu baxımdan klassik Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin nəsihətamiz şeirlərini öyrənmək gənclərin tərbiyəvi, əxlaqi cəhətdən saf, cəsarətli, ədalətli insan kimi yetişmələri üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Nəsimi həm həyatında, həm də qəzəllərində insanın məğrurluğunu əxlaqın əsası sayırdı.

Ərkansız olanlarla rəfiq olma, Nəsimi,

Yol əhli gözət, sən ədəb-ərkan tələb eylə.

Nəsiminin zəngin ədəbi-pedaqoji görüşləri müasir dövrdə milli pedaqogikada əxlaq tərbiyəsinə aid edilən keyfiyyətlərlə yanaşı, kamil insanın mənəvi simasının formalaşmasında mühüm rol oynayan cəsarətlilik, iradəlik, ədalətlilik, xeyirxahlıq və s. kimi digər müsbət keyfiyyətlərin təbliği baxımından böyük rol oynayır.

Nəsimi qəzəllərində həm də əqlin tərbiyəsi ön plandadır.

Çün səni gördü Nəsimi der bəavazibülənd:

Eşq ilə mən aşınayəm, əql ilə yad olmuşam.

Nəsimi şeirlərinin məzmunu, obrazlılığı, bədii gücü olduğu üçün onlarda daha effektiv nəticələr göstərə bilər, eyni zamanda Azərbaycan dilinin mənimsədilməsi üçün böyük vasitədir. “...Nəsimi sözün həqiqi mənasında milli şairdir,

onun poeziyasında külli miqdarda xalq dilində işlənən söz və ifadələr vardır.” (4, s. 127)

Problemin aktuallığı. İ. Nəsimi yaradıcılığı müasir humanitar, o cümlədən pedaqoji düşüncənin tələbləri kontekstində bütün aktualdır və milli mədəni-mənəvi dəyərlərin təbliği, bugünkü gənc nəslin həyat yolunun istiqamətlərini müsbət yöndən müəyyənləşməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. İ. Nəsiminin təfəkkür tərzinin yeniliyi cəmiyyətdə münasibətləri həqiqət və ədalət çərçivəsində tənzimləyirdi. Bütün dövrlərdə, xüsusən son onillikdə bu məsələdə dini maarifləndirmənin rolu təhsil sistemində də eynilə davam etdirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İ. Nəsiminin hürufizm ideyaları ilə zənginləşən, xüsusilə vətənpərvərlik, millət, xalq sevgisi, təbiətə məhəbbət və qayğı, insanlıq, xeyirxahlıq ruhunda yazılan şeirləri orta məktəb şagirdlərini tərbiyə edir.

Ədəbiyyat:

1. Aksu Hüsəmettin Hurûfilik, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiyə Diyanət Vəqfi Yayınları, 18. Cilt. - İstanbul, 1998. -s. 408-412
2. Həbibbəyli İ. Cahana sığmayan Azərbaycan şairi. // “Azərbaycan” qəzeti, 2019aaaa. 16 yanvar.
3. Kətanov R, İranda doğulub Naxçıvanda dəfn edilən azərbaycanlı mütəfəkkir, 2019. https://azertag.az/xeber/iranda_dogulub_naxchivanda_defn_edilen_azerbaycanli_mutefekkir-1237324
4. Nəzərova A.H. Nəsimi yaradıcılığında dil və üslub: Terminologiya məsələləri, -Bakı: Elm, -2019, № 1. -288 s.

E-mail: adile1970@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 08.10.2024.